

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Μορφολογικές παρατηρήσεις πάνω στην Μινωική και την Φαραωνική αρχιτεκτονική

Αιγαίο και Αίγυπτος στην Προϊστορική Εποχή

Ο πολιτισμικός χαρακτήρας κάθε τόπου διαμορφώνεται μέσα από την διαλογική σχέση του ανθρώπου με τον φυσικό του περίγυρο. Στην αρχιτεκτονική η σχέση αυτή είναι ιδιαίτερα φανερή: το ύψος, η μορφολογία των κτισμάτων, βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τον φυσικό περίγυρο, όχι μόνο επειδή αυτός καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις βιολογικές συνισταμένες και παρέχει τις πρώτες ύλες, αλλά ακόμη επειδή λειτουργεί ως υπόβαθρο, στην κυριολεξία και μεταφορικά. Στην κυριολεξία, γιατί ο διάλογος αρχίζει από τα θεμέλια: το κτίσμα πρέπει να προσαρμοστεί στο έδαφος, αλλά και το έδαφος θα υποστεί τις συνέπειες και θα διαμορφωθεί ανάλογα για να το δεχθεί. Και μεταφορικά, γιατί κάθε κτίσμα αποτελείται από όγκους, σχήματα, χρώματα, αλλά ακόμη υφή, ήχους και οσμές, όπως ακριβώς και το τοπίο, και η αλληλεπίδραση μεταξύ τους είναι ουσιαστική και άμεση.

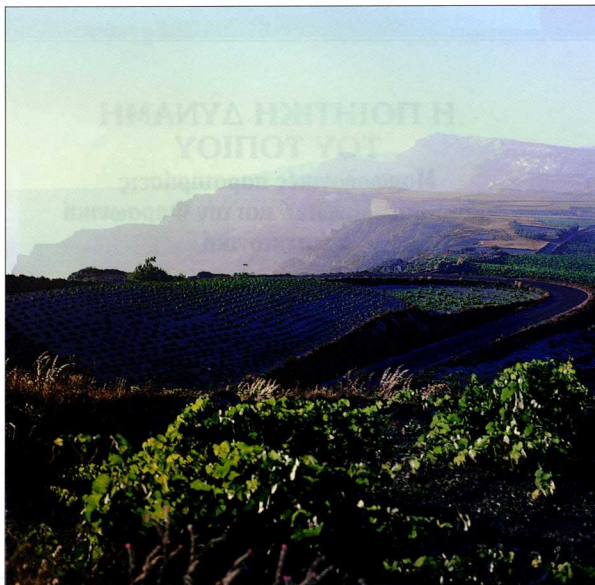
Τα φυσικά χαρακτηριστικά κάθε τόπου υποβάλλουν ορισμένες διαθέσεις, και κυρίως μια συγκεκριμένη αίσθηση χώρου, που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη χώρου που οι κάτοικοι του τόπου αυτού υιοθετούν για το τεχνητό περιβάλλον τους, την αρχιτεκτονική τους δηλαδή. Με την βασική αυτή σκέψη κατά νου θα διερευνήσουμε την ποιητική δύναμη του φυσικού περιγύρου —με την πραγματική σημασία της λέξης, με την έννοια δηλαδή της δύναμης της δημιουργίας—, μέσα από μια παράλληλη συγκριτική ανάλυση του τοπίου του Αιγαίου και της Αιγύπτου και των επιδράσεων πάνω στην Μινωική και την Φαραωνική αρχιτεκτονική αντίστοιχα.

Κοινός παρονομαστής των δύο είναι ο χρόνος. Και όχι μόνο επειδή είναι περίπου ο ίδιος αλλά και επειδή είναι ένας χρόνος μακρινός, που μας φέρνει κοντά στις ρίζες, στα πρώτα στάδια μιας πορείας δυναμικής, που έδωσε θαυμαστά δείγματα πολιτισμού και στους δύο τόπους. Οι τόποι όμως διαφέρουν ριζικά —αντιδιαμετρικά θα λέγαμε—, και είναι για τον λόγο αυτόν ακόμη πιο ενδιαφέρουσα η σύγκριση.

Το φυσικό περιβάλλον και στους δύο τόπους δεν έχει αλλάξει από την αρχαιότητα ως σήμερα —τουλάχιστον στα βασικά του στοιχεία—, ούτε και το κλίμα. Έτσι το φυσικό ερέθισμα που προσφέρουν σε μας σήμερα είναι εν πολλοίς το ίδιο με εκείνο που θα προσλάμβαναν και οι άνθρωποι της 2ης χιλιετίας π.Χ. Σπείδω βέβαια να διευκρινίσω ότι η αντιληπτικότητα του χώρου είναι διαδικασία σύνθετη και άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτισμική ταυτότητα του παρατηρητή. Αναφέρομαι ωστόσο σε ορισμένα θεμελιώδη συστατικά του χώρου και στην εξίσου θεμελιώδη συν-κινησιακή αντίδραση που προκαλούν. Είναι η ψυχολογική συγκίνηση που οι μορφές του έξω κόσμου προκαλούν: όπως γράφει και ο Μιχαήλς, μια μορφή στέκει, κείται, ή είναι αδιάφορη, και αντίστοιχα προκαλεί το αίσθημα του ταπεινού, ευχάριστου, ήσυχου, υπεροπτικού.

Κλαίρη Παλυβού
Αρχιτέκτων

1. Ενότητα μέσα από την πολυμορφία. Ένα πλούσιο φάσμα φωτοσκιάσεων και διαβαθμίσεων οδηγεί το βλέμμα ομαλά στο βάθος του ορίζοντα.

Το Αιγαίο και το Μινωικό πνεύμα

Το Αιγαίο, «θάλασσα πλατιά» και καταμεσής μια μεγάλη γη: η Κρήτη. Μεγάλη γη και ό-χι νησί θα πρέπει να την σκεφτόμαστε την Κρήτη. Κι αυτό έχει σημασία, γιατί άλλη είναι η αίσθηση χώρου ενός μικρού κυκλαδτικού νησιού, για παράδειγμα, και άλλη ενός ηπειρωτικού χώρου.

Μια γη λοιπόν, που από τα πολλά χαρακτηριστικά της θα ξεχωρίζαμε δύο ως τα πιο βασικά: α. την ενότητα μέσα από την πολυμορφία, και β. την πανταχού παρούσα ανθρώπινη κλίμακα. Το πρώτο χαρακτηριστικό, η πολυμορφία, προκύπτει από την ίδια την τοπογραφία της ελληνικής γης —της κρητικής εν προκειμένων: πεδιάδες και λαγκάδια, ψηλά βουνά, πλαγιές και λόφοι, κόλποι και χερσόνησοι, αμμουδιές και απόκρημνες παραλίες όχι μόνο συνυπάρχουν αλλά και εναλλάσσονται διαρκώς. Μαζί τους εναλλάσσονται σχήματα, όγκοι, επιφάνειες και χρώματα.

Αυτή η πολυμορφία εμπεριέχει ένα είδος γρήγορου ρυθμού — και είναι τόσο συστηματική ώστε να λειτουργεί τελικά από μόνη της ως στοιχείο ενοποιητικό.

Αυτό όμως που πάνω απ' όλα αναδεικνύει και ενοποιεί είναι το φως. Το ελληνικό φως είναι ήπιο και οι διαβαθμίσεις των φωτοσκιάσεων που δημιουργεί απείρες, έτσι που κάθε λεπτομέρεια να καταγράφεται με ευκρίνεια. Το φως αυτό δημιουργεί μια σπάνια διαύγεια στην ατμόσφαιρα. Μια διαύγεια που επιτρέπει σε κάθε ένα από τα συστατικά του χώρου —ακόμη και το πιο μικρό και ασήμαντο— να προβάλλει καθαρά, χωρίς ωστόσο να αποδεσμεύεται ούτε στιγμή από το σύνολο.

Η αρμονική αυτή συνύπαρξη του μέρους και του όλου — η ενότητα δηλαδή μέσα από την πολυμορφία — αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του ίδιου του λαού. Κι αυτό φαίνεται σ' όλες τις εκφάνσεις του πολιτισμού, αλλά και σ' αυτήν ακόμη την ψυχρούσθηψη του λαού: στον τρόπο, για παράδειγμα, που η αίσθηση της κοινωνικό-

τητας συνυπάρχει με μια έντονη διάθεση ατομικότητας.

Η πολυμορφία από μόνη της έχει κι άλλες θετικές πλευρές: κατ' αρχήν, προσφέρει ένα πλούσιοτάτο φάσμα εμπειριών. Ύστερα οι γρήγορες εναλλαγές υποχρεώνουν σε γρήγορη προσαρμογή σε διαφορετικές καταστάσεις. Και η γρήγορη προσαρμογή συνεπάγεται ευελιξία. Η προσαρμογή είναι σύνθετη διεργασία γιατί θέτει σε εγρήγορση όλες τις αισθήσεις: καταβαίνοντας από το βουνό στον κάμπο και από τον κάμπο στη θάλασσα μέσα σε λίγη μόνο ώρα, σημαίνει ότι όλα διαρκώς αλλάζουν: αυτά που βλέπουν τα μάτια — σχήματα, όγκοι, χρώματα —, αυτά που αγγίζουν τα χέρια και τα πόδια — βράχια, χώμα, άμμος —, αυτά που χαιρέται η όσφρηση — τη μυρουδιά των πουρναριών, των καρπών του κάμπου και της αλμύρας της θάλασσας — κι αυτά που χαιδεύουν τ' αφτιά: από τους ήχους του βουνού ως εκείνους του πελάγους.

Όλα αλλάζουν, αλλά η αλλαγή σπάνια είναι α-

πτόμη. Η διαβάθμιση από την μια μορφή στην άλλη είναι συνήθως ομαλή. Ανάμεσα στην πιο ψηλή κορυφή και το απόλυτο μηδέν της θάλασσας υπάρχουν όλες οι διαβαθμίσεις λόφων, πλαγιών, οροπεδίων και κάμπων, όπως και από τον απέναντι λόφο ως το πιο μακρινό βουνό βλέπει κανείς όλες τις αποχρώσεις του γαλάζιου: μια χρωματική γκάμα πλούσια και ευαίσθητη, με λεπταίσθητες διαφοροποιήσεις που οδηγούν το βλέμμα ήρεμα στο βάθος του ορίζοντα, δίνοντας μια αίσθηση προοπτικής και γαλήνης που τόσο ποιητές και ζωγράφοι ύμνησαν.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο του αιγαίου τοπίου — απόρροια κι αυτό της πολυμορφίας — είναι η πληθώρα σημείων αναφοράς που προσφέρει. Μέσα στο εκάστοτε οπτικό πεδίο συνωστίζονται βουνοκορφές και χαράδρες, βράχια που διεγείρουν την φαντασία με τα σχήματα και τα χρώματά τους, κόλποι και αμφιθεατρικές πλαγιές που αγκαλιάζουν το βλέμμα. Και όλα μαζί λειτουργούν ως ισότιμα σημεία αναφοράς για την ανάγνωση και απομνημόνευση του τοπίου.

Η πολυμορφία του τοπίου εμπεριέχει επίσης το στοιχείο των πολλαπλών δυνατοτήτων κίνησης μέσα σ' αυτό: για να πάει κανείς στην αντικρινή βουνοπλαγιά μπορεί να χρησιμοποιήσει πολλούς τρόπους: οι διαδρομές αυτές όμως δεν είναι αυθαίρετες — όπως θα ήταν σε ένα επίπεδο και άμορφο πεδίο. Είναι διαδρομές συγκεκριμένες που τις καθορίζουν τα σημεία αναφοράς του τοπίου: οι φυσικές καμπύλες, οι καλαμιές, η κοίτη ενός ξεροχειμαρρού, ένας περιέργως βράχος. Διαδρομές με ταυτότητα, που αναγνωρίζονται, περιγράφονται και επομένως απομνημονεύονται.

Το δεύτερο στοιχείο που αναφέραμε ως χαρακτηριστικό του αιγαίου τοπίου είναι η πανταχού παρούσα ανθρώπινη κλίμακα. Κάθε κρίση βγαίνει από μια σύν-κριση, και βασικό μέτρο σύγκρισης για όλα είναι ο ίδιος ο άνθρωπος, ως σώμα και ως πνεύμα. Η κλίμακα μεγεθών λοιπόν διαμορφώνεται με μέτρο το ανθρώπινο σώμα. Όταν ένα τοπίο εμπεριέχει στοιχεία τα οποία μπορεί εύκολα το μάτι να αναγάγει σε μεγέθη αναλογικά προς τα μέρη του σώματος, τότε η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον γίνεται φιλική και οικεία.

Χάρη στην ομαλή διαβάθμιση και την διαύγεια της ατμόσφαιρας, τα σχήματα και τα μεγέθη αναλύονται σε επιμέρους τμήματα και το βλέμμα κυλάει από το ένα στο άλλο, έχοντας πάντα την αίσθηση του μέτρου. Και το μέτρο αυτό το δίνει, για παράδειγμα, ο γνώριμος σε μέγεθος θάμνος, που η διαύγεια της ατμόσφαιρας μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε από μεγάλη απόσταση. Έτσι, τίποτα δεν είναι τεράστιο ή αχανές, αφού και το πιο μεγάλο μπορεί να αναλυθεί σε μικρά επιμέρους μεγέθη.

Το ανθρώπινο σώμα λειτουργεί και ως μονάδα χρόνου, αφού μπορεί εύκολα να υπολογίσει κανείς πόσο θέλει για να φτάσει και στα πιο μακρινά σημεία, όπου φτάνει το βλέμμα του. «Ακόμη και η θάλασσα είναι λογισμητή», γράφει ο Τ. Τανούλας, «μέσα από τους κόλπους και τα νησιά που συνωστίζονται από την μιαν ακτή ως την άλλη».

2. Μία παράδοση αιώνων κλονίζεται. Στο πρόσωπο του ιερέα — φορέα και φρουρού της παράδοσης — εκφράζεται η αφομοιωτική δύναμη της κοινωνίας και η ηλιθιότητα του θρησκευτικού συναισθήματος.

Όλα λοιπόν μοιάζουν οικεία και φιλικά και την αίσθηση αυτή επιπλέον το ήπιο κλίμα που, φιλικό καθώς είναι προς τις βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου, κάνει τη ζωή στον τόπο αυτό εύκολη, αλλά και ενθαρρύνει την υπαίθρια ζωή — αυτή που τόσο χαρακτηρίζει τον αγιακό λαό, ώστε ένας ξένος ταξιδιώτης του περασμένου αιώνα να γράψει ότι «οι Έλληνες κτίζουν τα σπίτια τους για να κοιμούνται απ' έξω».

Ομαλή διαβίωση λοιπόν και οικειότητα — δυο λέξεις κλειδιά — που χαρακτηρίζουν τον τόπο και που καθρεφτίζονται παραστατικά και σ' αυτόν ακόμη τον ψυχισμό των κατοίκων του: από την αμεσότητα των καθημερινών σχέσεων ως την ηλιθιότητα που θρησκοεικονεί συναισθημάτων και από τον τρόπο που το ιερό συμπλέκεται με το καθημερινό και η εξουσία με τον λαό.

Τέλος, μια σημαντική ιδιότητα της πολυμορφίας είναι ότι μπορεί να δεχθεί νέα στοιχεία και να τα αφομοιώσει γρήγορα, αρκεί να ακολουθούν τους βασικούς κανόνες κλίμακας που αναφέραμε πιο πάνω.

Ας δούμε τώρα πώς η αίσθηση χώρου που περιγράψαμε πιο πάνω ανιχνεύεται στην αρχιτεκτονική της επαρχίας του Χαλκού στην Κρήτη. Η εποχή αυτή έχει όλο το σφρίγος και την φρεσκάδα του «νέου», του καινούργιου. Έχει ακόμη τη δύναμη που φέρνει ο νεοαποκτηθείς πλούτος και η αφθονία.

Από τη νεολιθική εποχή ως την ακμή του μινωικού πολιτισμού η πορεία είναι γοργή και τολμηρή. Από τον νεολιθικό αγροτικό οικισμό ως την ανακτορική πόλη οι μεταλλαγές είναι τόσο μεγάλες, που οδήγησαν πολλούς μελετητές να αναζητήσουν ξένες επιρροές, ξένα πρότυπα, έτοιμα δάνεια. Και όμως — χωρίς ούτε στιγμή να υποτιμούμε την δύναμη των έξωθεν επιδράσεων — είναι πολύ πιο ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς την πορεία αυτή καθ' εαυτή, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου τόπου, με τις συγκεκριμένες τοποχωρικές ιδιότητες.

Στην αρχιτεκτονική, την εξέλιξη αυτή θα την ορίζαμε ως μια πορεία προς την αστικοποίηση, προϊόν της οποίας είναι και τα ανακτορικά συγκροτήματα, οι πόλεις και οι πλούσιες αγροικίες της ύστερης εποχής του Χαλκού. Επειδή όμως το θέμα μας είναι η μορφολογία των κτισμάτων της μινωικής Κρήτης, δεν θα επεκταθούμε σε

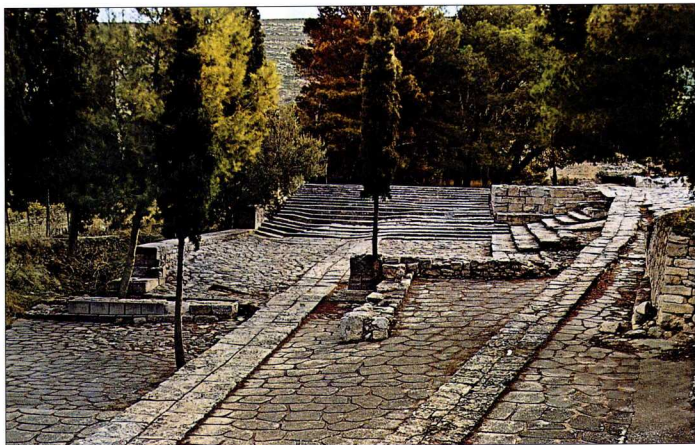
θέματα εξέλιξης και επιρροών, αλλά θα εξετάσουμε το τελικό προϊόν και τη σχέση του με τον φυσικό του περίγυρο.

Ας ανακεφαλαιώσουμε τις ιδιότητες του φυσικού περιβάλλοντος που περιγράφουμε πιο πάνω: μιλήσαμε λοιπόν κυρίως για την δύναμη της πολυμορφίας, για την συνύπαρξη μέρους και όλου και την ενοποιητική δύναμη του φωτός. Μιλήσαμε ακόμη για το πλούσιο φάσμα εμπειριών που καλύπτει όλες τις αισθήσεις, τις γρήγορες εναλλαγές, την ομαλή διαβάθμιση και την οικειότητα. Μιλήσαμε επίσης για την αφομοιωτική δύναμη του τοπίου και την πληθώρα σημείων αναφοράς που περιγράφουν έναν σύνθετο αλλά οικείο χώρο, και τέλος για την ανθρώπινη κλίμακα ως μέτρο εκτίμησης μεγεθών, χώρου και χρόνου.

Η απαρτίωση και μόνον των ιδιοτήτων αυτών θα μπορούσε εύκολα, πιστεύω, να αποδοθεί απ' ευθείας στην μινωική αρχιτεκτονική. Και πρώτα απ' όλα η πολυμορφία και η συνύπαρξη μέρους και όλου. Πόσες αναφορές δεν έχουν γίνει στην ποικιλία των μινωικών κτισμάτων και την πρωτοτυπία του καθενός χωριστά, αλλά και στην ευκολία με την οποία αναγνωρίζονται όλα ως «μινωικά». Ποιά είναι η ενοποιητική δύναμη; Μα η ίδια που απαντά και στο τοπίο: αυτή καθ' εαυτή η πολυμορφία με το να είναι συστημική, το πως και η πανταχού παρούσα ανθρώπινη κλίμακα. Παράγωγα της πολυμορφίας είναι το μεγάλο φάσμα εμπειριών — χαρακτηριστικό κι αυτό της μινωικής αρχιτεκτονικής —, οι γρή-

4. Πολύθυρα, κλιμακαστάσια, διάδρομοι: η πολυπλοκότητα των κινήσεων — και η πολυπλοκότητα — δίνουν μια συναρπαστική αίσθηση χώρου.

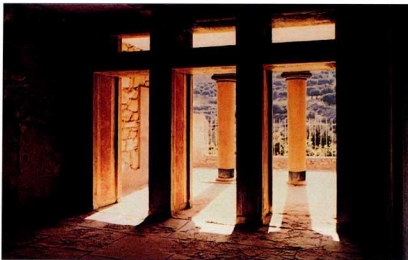
3. Η ομαλή διαβάθμιση και η έλλειψη αυστηρών διαχωριστικών γραμμών αντανακλάται στον τρόπο που το ανάκτορο εμπλέκεται με την πόλη.

γορες εναλλαγές και η εγρήγορση των αισθήσεων.

Δυο ακόμη έννοιες κλειδιά που σχολίασαμε ήταν η ομαλή διαβάθμιση και η οικειότητα. Η πρώτη είναι από τα πλέον χαρακτηριστικά στοιχεία της μινωικής αρχιτεκτονικής: όποιο ζεύγος αντιθέτων κι αν ορίσει κανείς θα βρει όλες τις ενδιάμεσες μορφές χωρίς ποτέ σχεδόν να συναντήσει απότομες μεταπτώσεις. Από το μεγάλο ως το μικρό - το ψηλό ως το χαμηλό - το μέσα και το έξω - το φωτεινό και το σκοτεινό. Τα κλιμακωτά περιγράμματα των μινωικών κτισμάτων, τόσο σε κάτοψη όσο και σε όψη, ακολουθούν το ανάγλυφο του εδάφους και δεν αφήνουν περιθώρια να διακριθούν κάποιες μορφές σε βάρος άλλων. Και όταν κάτι τέτοιο συμβαίνει, τότε είναι σκόπιμο και σημασιολογικά σημαντικό.

Η ομαλή διαβάθμιση και η έλλειψη αυστηρών διαχωριστικών γραμμών είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές στον τρόπο που το ανάκτορο εμπλέκεται με την πόλη, σε σημείο σχεδόν βασανιστικό για την δική μας επιστημονική λογική, που θέλει σαφείς διακρίσεις για να μπορέσει να ταξινομήσει και —μέσω της ταξινόμησης— να ερμηνεύσει. Τα ανάκτορα συνυπάρχουν με τα πολυώροφα σπίτια, που τα περιβάλλουν χωρίς καμία πρόθεση να επιβληθούν δυναμικά. Η ανάδειξή τους είναι διακριτική και συμβολική: στην γραμμή του οριζοντα προβάλλουν με τα κέρατα καθοσιώσεως που οριοθετούν από μακριά την παρουσία

5. Από το κλειστό δωμάτιο στον στεγασμένο χώρο και τον υπαίθριο, από το σκοτάδι στη σκιά και στο φως, από τον συμπαγή τοίχο στον διάτρητο και την κιονοστοιχία.

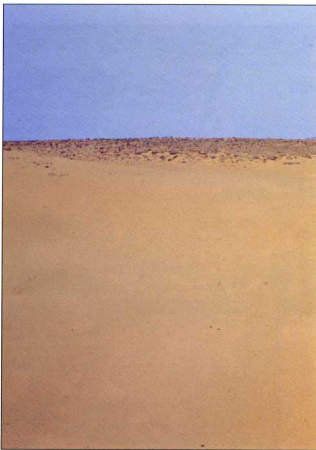
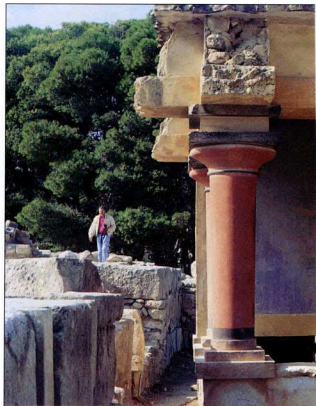
6. Το χρώμα διαφοροποιεί, αναδεικνύει, οριοθετεί.

του ανακτόρου, ενώ στο επίπεδο κυκλοφορίας προσδιορίζονται με τους ελαφρά υπερυψωμένους διαδρόμους που οδηγούν μέσα από την πόλη ως τις εισόδους των ανακτόρων.

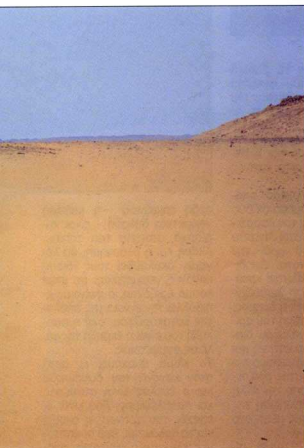
Η ομαλή διαβάθμιση στα ζεύγη φωτεινά/σκοτεινά και μέσα/έξω αποτελεί την πεμπτυσία της μινωικής αρχιτεκτονικής. Οι μινωικές κιονοστοιχίες, σε συνδυασμό με τα πολύθυρα και τα αίθρια, προσφέρουν ατέλειωτες δυνατότητες για τις πιο λεπταίσθητες διαφοροποιήσεις. Η Μινωική Αίθουσα – Minoan Hall – αποτελεί την πλέον περιεκτική μορφή της ομαλής αυτής διαβάθμισης: από το κλειστό δωμάτιο στον στεγασμένο χώρο και τον υπαίθριο, από το σκοτάδι στη σκιά και το φως, από τον συμπαγή τοίχο στον διάτρητο και την κιονοστοιχία, από το πλακόστρωτο στο χώμα. Αυτά είναι τα πλέον γοητευτικά στοιχεία της μινωικής αρχιτεκτονικής.

Η πολυμορφία του τοπίου είδαμε ότι εμπεριέχει και το στοιχείο των πολλαπλών δυνατοτήτων κίνησης μέσα σ' αυτό. Την ίδια πολλαπλότητα κινήσεων βρίσκουμε και στην μινωική αρχιτεκτονική. Και είναι μάλιστα από τα πιο ενδιαφέροντα θέματα της αρχιτεκτονικής αυτής. Η πολλαπλότητα των κινήσεων – και όχι πολυπλοκότητα – δίνει μια συναρπαστική αίσθηση χώρου, μια περιπέτεια γεμάτη αιφνιδιασμούς, εναλλαγές και συνεχή εγρήγορση. Εναλλαγές γρήγορες, που σε μεταφέρουν από στενά περάσματα σε ανοικτούς χώρους, από σκοτεινά δωμάτια σε αιυλές και αίθρια, από αλαβάστρινα δάπεδα στο χώμα και από έναν όροφο στον άλλο. Τα πολυάριθμα κλιμακοστάσια που χαρακτηρίζουν την μινωική αρχιτεκτονική – από τα απλά σπίτια ως τα ανάκτορα – εξασφαλίζουν μια εντυπωσιακή ευελιξία κίνησης στον χώρο και μια ισότιμη αίσθηση και των τριών διαστάσεων του χώρου – πράγμα πολύ σημαντικό για μια τόσο πρώιμη αρχιτεκτονική. Το ανάγλυφο του τοπίου γίνεται και ανάγλυφο του κτίσματος και η πλούσια γκάμα εμπειριών του φυσικού κόσμου μεταφέρεται και στον τεχνητό.

Η οικειότητα που αποπνέει το τοπίο είναι ένα ακόμα θέμα που αντανακλάται στην αρχιτεκτονική. Μια οικειότητα που απορρέει από την ευκολία ανάγνωσης του χώρου, από τον τρόπο που το σύνολο αναλύεται σε αναγνωρίσιμα μικρά

7. Η έρημος είναι ενιαία και απέρανη, όπως και ο ορίζοντας, γραμμή απόλυτου διαχωρισμού ανάμεσα στη γη και τον ουρανό, το ανθρώπινο και το θεϊκό.

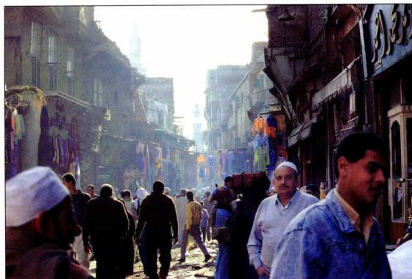
μεγέθη, τα οποία μετρούνται άνετα με τα χέρια, τα πόδια και το ανάστημα. Τίποτα δεν είναι τεράστιο στη μινωική αρχιτεκτονική: οι αποστάσεις, τα ύψη των ορόφων, οι κίονες, τα ανοίγματα, τα κλιμακοστάσια είναι όλα στα ανθρώπινα μέτρα — είτε από μακριά τα βλέπει κανείς είτε από κοντά.

Ο σχεδιασμός βασίζεται στις λεγόμενες «ανοικτές μορφές», όπου το ακανόνιστο, η ποικιλία και η ελευθερία κυριαρχούν. Η καθαρή συμμετρία σπανίζει ή απαντά σε λανθάνουσα μορφή. Αυτό όμως δεν σημαίνει έλλειψη αρμονίας ή απουσία σχεδιασμού, όπως πιστεύουν μερικοί μελετητές της μινωικής αρχιτεκτονικής. «Η αρμονία», γράφει ο Μιχελής, «προκύπτει από την «ευμετρία»: από την ισορροπία όχι των ίδων αλλά των ισοδυνάμων». Ευμετρία υπάρχει και χωρίς συμμετρία, ενώ αντίθετα η συμμετρία από μόνη της δεν αρκεί για να δημιουργήσει το αίσθημα της ευμετρίας.

Οι κατασκευαστικές αρχές που διέπουν την μινωική αρχιτεκτονική είναι κι αυτές παρμένες από την φύση: τα τρία βασικά υλικά που χαρακτηρίζουν το κρητικό τοπίο — η πέτρα, το ξύλο και ο πηλός — μετέχουν ισοδύναμα στην οικοδομική και συνεργάζονται άριστα. Το οικοδομικό μοντέλο είναι αυτό της δοκού επί στύλου και του σκελετού: της συνεργασίας δηλαδή των επιμέρους στοιχείων και στις τρεις διαστάσεις του χώρου. Η συμβολή του ξύλου στον φέρωντα οργανισμό είναι μεγάλη, όση σχεδόν και της πέτρας, και αυτό είναι καθοριστικό για την μορφολογία των κτισμάτων, γιατί το ξύλο λειτουργεί περισσότερο δυναμικά από ό,τι η πέτρα: εντείνεται, λυγίζει, υποφέρει, αντέχει, ακόμη τρίζει και αρρωσταίνει.

Το χρώμα παίζει βασικό ρόλο στην μινωική αρχιτεκτονική: η φύση είναι πολύχρωμη και τα χρώματά της μεταφέρονται αυτόματα και στα κτήρια με πολλούς τρόπους: άμεσα, από τους φυσικούς χρωματισμούς των δομικών υλικών και των χρωστικών ουσιών, και έμμεσα, είτε ως πηγή έμπνευσης είτε από την χρωματική αντανάκλαση που το φως μεταδίδει στις επιφάνειες των κτηρίων. Το χρώμα διαφοροποιεί, αναδει-

8. Αίγιπτος:
οι αισθήσεις πονηγυρίζουν
από τις μυρουδιές
των μπαχαρικών
ως την φωνή του μοσχίν
και από τη σωστή
της ερίμου
ως την κυματιστή γραμμή
της κλεμτίας.

9. Ακόμη και η βλάστηση ακολουθεί τους κανόνες γεωμετρίας: σ' έναν κόσμο οριζόντιο, ο φοίνικας επιβάλλει την κατακόρυφο, ενώ η απόληξη του είναι η έκρηξη της τέλειας συμμετρίας.

κνύει, οριοθετεί, και οι Μινωίτες το χρησιμοποιήσαν με μαεστρία για τους σκοπούς αυτούς.

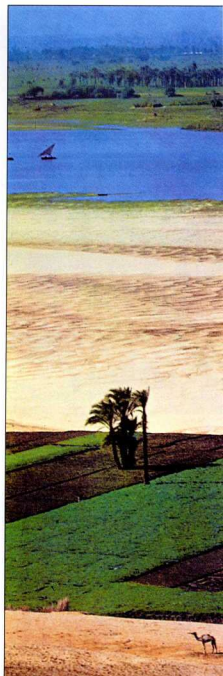
Η Αίγυπτος και το Φαραωνικό πνεύμα

Να περάσουμε τώρα στην Αίγυπτο, ή, όπως λέει ο L. Mumford, να περάσουμε από «τον πολιτισμό της ελιάς και του οίνου στον πολιτισμό του κριθαριού και της μπίρας». Όσοι έχουν επισκεφθεί την Αίγυπτο έχουν αποκομίσει μια αίσθηση χώρου που αφήνει ανεξίτηλες μνήμες στις αισθήσεις: το τοπίο έχει μια μοναδική δύναμη υποβολής και οι αισθήσεις όλες πανηγυρίζουν: από τις μυρουδιές των μπαχαριών ως την φωνή του μοεζίνη και από την σιωπή της ερήμου ως την κυματιστή γραμμή της κελεμπίας.

Ποια είναι λοιπόν τα βασικά χαρακτηριστικά του φυσικού περιγύρου της Αιγύπτου; Μα είναι, πιστεύω, τα αντίθετα ακριβώς από αυτά του Αιγαίου: η πολυμορφία δίνει την θέση της στον δυαδισμό και η ανθρώπινη κλίμακα στο αχανές και το ατέρμον.

Δυαδισμός είναι η σχεδόν απόλυτη διάκριση ανάμεσα σε δύο άκρα: τον νότο και τον βορρά - την Άνω και την Κάτω Αίγυπτο - την έρημο και το νερό - την ζωή και τον θάνατο. Δυαδισμός σημαίνει απόλυτες καταστάσεις και έλλειψη διαβαθμίσεων. Απόλυτη είναι η έρημος. Απόλυτη και η γραμμή του ορίζοντα, γραμμή απόλυτου διαχωρισμού ανάμεσα στη γη και τον ουρανό, το ανθρώπινο και το θεϊκό (ο κυματιστός ορίζοντας του Αιγαίου, από την άλλη μεριά, δίνει την εντύπωση της διεύθυνσης του ενός μέσα στο άλλο).

Η οριζόντια γραμμή και η επί-

πεδη επιφάνεια - η καθαρή γεωμετρία δηλαδή - είναι κυρίαρχα στοιχεία του τοπίου. Ακόμη και η βλάστηση, θα λέγαμε, ακολουθεί τους ίδιους κανόνες γεωμετρίας: σε έναν κόσμο οριζόντιο, ο φοίνικας επιβάλλει την έννοια της απόλυτης κατακόρυφου, ενώ η απόληξη του είναι η έκρηξη της τέλειας συμμετρίας.

Το κλίμα υπακούει κι αυτό στον κανόνα του δυαδισμού και ο κύκλος είναι σταθερός και προβλέψιμος: δύο είναι οι εποχές του χρόνου: η άνοιξη και το καλοκαίρι, ενώ οι απότομες κλιματικές διαφορές ανά-

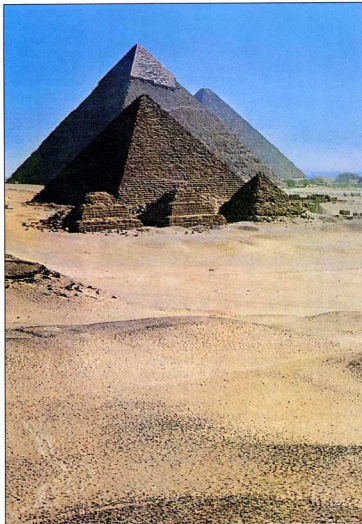
10. Νείλος: σένη πηγή ζωής, κίνηση γραμμική και μονασιαστική. Το τοπίο δεν καθοράται αλλά εκτείνεται σε επάλληλες, οριζόντιες ζώνες, που διαδέχονται απότομα η μια την άλλη.

μεσα στη μέρα και την νύκτα χωρίζουν το 24ωρο σε δύο μέρη.

Το φως επιτείνει το δυαδισμό: αντί για το ήπιο φως του Αιγαίου και τις λεπτές διαβαθμίσεις των φωτοσκιάσεων, εδώ είναι έντονο και σκληρό και δημιουργεί απότομες αντιθέσεις ανάμεσα σε ολοφώτιστες και σκοτεινές μορφές. Είναι ένα φως που ευνοεί την αφαίρεση και την απλοποίηση γιατί αναδεικνύει μόνο τις βασικές μορφές.

Ως τώρα επισημάναμε τις αντιθέσεις. Το τοπίο της Αιγύπτου όμως αποινέει μια βαθύτατη

αίσθηση ενότητας και αρμονίας. Και ενοποιό στοιχείο του χώρου είναι ο Νείλος: αυτή η αέναη πηγή ζωής. Μια διαρκής κίνηση που μετρά αργά και σταθερά το πέρασμα του χρόνου και τις εναλλασσόμενες εποχές. Μια κίνηση γραμμική και μονοσήμαντη, την οποία ο άνθρωπος ακολουθεί παθητικά είτε με τον ρου του ποταμού είτε με την ούρια δύναμη του ανέμου. Μια πορεία γνωστή και απαραράλλακτη, χωρίς αιφνιδιασμούς και απρόοπτα και με προορισμούς δεδομένους.

Πόσο διαφορετική είναι αλήθεια η ζωή των ανθρώπων της θάλασσας, όπου η τόλμη, η ευελιξία και οι γρήγορες αποφάσεις αποτελούν προϋπόθεση επιβίωσης, ενώ η ελεύθερη επιλογή αλλά και η ανασφάλεια είναι το αντάλλαγμα. Το ποτάμι προδικάζεται για μια παθητικότητα — η υποταγή στον κύκλο της φύσης αρκεί για να

εξασφαλίσει την επιβίωση. Προσφέρει όμως και μια αίσθηση ασφάλειας, πρεμίας και απόλυτης πίστης στην ζωογόνο δύναμη της φύσης. Μιας πίστης που εύκολα μεταλλάσσεται σε μεταφυσική.

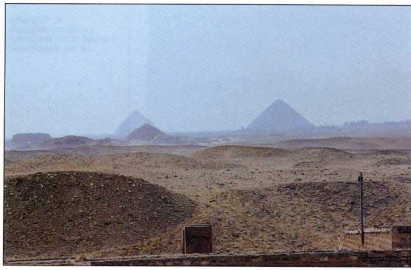
Το ποτάμι λειτουργεί ακόμη σαν ένας φυσικός άξονας συμμετρίας και ισορροπίας που ορίζει τα σημεία του ορίζοντα: ενοποιεί τον βορρά με τον νότο και διαχωρίζει την δύση από την ανατολή, για να τις ενώσει πάλι ο ήλιος με την αέναη κίνησή του από την μια πλευρά του Νείλου στην άλλη.

Η ανθρώπινη κλίμακα — τόσο χαρακτηριστική του αιγαιακού τοπίου — απουσιάζει στην Αίγυπτο: τα τεράστια μεγέθη κυριαρχούν. Δεν είναι όμως μόνο ότι τα μεγέθη είναι πραγματικά μεγάλα, αλλά και η αίσθηση του αχανούς και του ατέρμονος που υποβάλλει το τοπίο, επειδή λείπουν τα συγκριτικά στοιχεία ή έστω τα

12. Πυραμίδα: η απόλυτη ισορροπία, ο θρίαμβος της γεωμετρίας και του συμβολισμού.

11. Στα κτήρια θα βρει το φως τις αναγκαίες κατακόρυφες επιφάνειες για να δημιουργήσει ακτίες και αντανακλάσεις.

13. Η απόσταση που παρατηρητή είναι καθοριστική για τον τρόπο αντίληψης της μορφής.

σημεία αναφοράς, που θα βοηθούσαν τον παρατηρητή να περιγράψει και να υπολογίσει τον φυσικό του περίγυρο. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε δυο καταστάσεις είναι σαφής, αλλά τα όρια της καθεμιάς άπιαστα. Η έρμηος είναι εναία και ατέρμων όπως και ο ορίζοντας. Και ο Νείλος δεν έχει αρχή και τέλος. Σε οποίο σημείο της πορείας του κι αν σταθεί κανείς η εικόνα που αποκομίζει είναι επάλληλες, οριζόντιες ζώνες που διαδέχονται απότομα η μια την άλλη χωρίς να διακρίνει κανείς τα εκατέρωθεν όρια: το τοπίο δεν καθάρεται, δεν πλαισιώνεται, αλλά εκτείνεται.

Το τοπίο δεν επιβάλλει περιορισμούς. Η επίπεδη γη είναι μια *tabula rasa*, πάνω στην οποία μπορεί να γράψει ελεύθερα ο αρχιτέκτονας. Μια *tabula rasa* όμως προκαλεί εύκολα το αίσθημα του *horor vacuum*, και στην πραγματικότητα είναι πολύ πιο δύσκολη υπόθεση να κτίσει κανείς σωστά σε ένα τέτοιο περιβάλλον. Εκεί που στο Αιγαίο οι αρχιτέκτονες καλούνται να εντάξουν τα κτήριά τους σε ένα περιβάλλον που προσφέρει από μόνο του μια συγκεκριμένη αίσθηση χώρου, στην Αίγυπτο κάθε κτίσμα στέκει αυτόνομα και δυναμικά και η παρουσία του είναι αυτή που θα δημιουργήσει την αίσθηση χώρου. Στα κτήρια θα βρει το φως τις αναγκαίες κατακόρυφες επιφάνειες για να δημιουργήσει σκιές και αντανακλάσεις. Ακόμη και ο ήχος θα βρει κι αυτός επιφάνειες ανάκλασης.

Ας δούμε τώρα πώς τα χαρακτηριστικά του φυσικού περιγύρου και η αίσθηση χώρου που υποβάλλουν αντικατοπτρίζονται στην αρχιτεκτονική.

Ο διαδισμός που περιγράψαμε πιο πάνω αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο του αιγυπτιακού πνεύματος: από τον πολιτικό διαδισμό ως την θρησκευτική αντίληψη για τον διαχωρισμό ανάμεσα στους ζώντες και τους νεκρούς. Η αρχιτεκτονική —σαν μια από τις κυριότερες πολιτισμικές εκφράσεις του πνεύματος— το δηλώνει χαρακτηριστικά: παράδειγμα οι εφημερες κατασκευές των σπιτιών και των ανακτόρων, σε αντίθεση προς τις αιώνιες κατασκευές των τάφων και των ναών.

Αλλά ακόμη και στο κατασκευαστικό σύστημα

των Αιγυπτίων εμπεριέχεται ο διαδισμός, αφού το καθαρά τεκτονικό σύστημα συνυπάρχει με το απεκτονικό (οργανικό). Τεκτονικές μορφές είναι η πυραμίδα, ο οβελίσκος και οι πεσσοί, ενώ οργανικές είναι οι φυτομορφικοί τύποι κίωνων και γείσων και οι λεπτές ταινίες που ορίζουν τις γωνίες ορισμένων κτισμάτων. Κι εδώ όμως υπάρχει ένα ενοποιηό στοιχείο των δύο: κι αυτό είναι ο συμβολισμός.

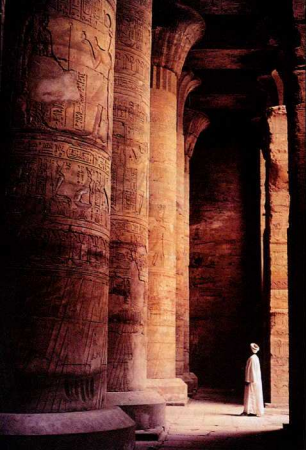
Ο συμβολισμός είναι από τα πλέον δυναμικά στοιχεία του αιγυπτιακού πνεύματος — προϊόν της σύζευξης του φυσικού και του μεταφυσικού κόσμου. Στην αρχιτεκτονική αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο και μερικές φορές αυτοσκοπό. Η πυραμίδα και ο οβελίσκος —τα πιο χαρακτηριστικά αρχιτεκτονήματα της φαραωνικής Αιγύπτου— δεν είναι κτίσματα ούτε καν κατασκευαστικά στοιχεία, αλλά τεκτονικές μορφές δυναμικές, με σαφείς και πολύπλευρες συμβολικές υπομνήσεις.

Η πυραμίδα είναι μια απόλυτη μορφή, αυτόνομη και ολοκληρωμένη, που αποκαλύπτει στον θεατή μονομιάς, ως όλον. Ο θρίαμβος της γεωμετρίας και των μαθηματικών — ο θρίαμβος της διάνοξης και του μυστικισμού. Ως μορφή συμβολίζει την απόλυτη ισορροπία: συντρίμμια μιας ζωής συσσωρευμένα πάνω στον νεκρό, που ισορροπούν από μόνο τους στην μορφή αυτή, υλικά όμως σκληρά, που δίνουν την αίσθηση της αντοχής ως την αιωνιότητα, της συνεκτικότητας και της ακαμψίας, και όχι χαλαρά όπως η άμμος ή το χώμα, που, όπως γράφει ο Μιχελίς, ο σωρός τους θα δημιουργούσε χθαρμούς λοφίσκους.

Ο οβελίσκος είναι η άρνηση της απόλυτης οριζοντιότητας, μια ακόμη συμβολική έκφραση διαδισμού: οριζόντιο/κατακόρυφο σημαίνει κείτα/ορθώνεται, παθητικότητα/ενεργητικότητα. Αποτελεί επίσης ένα τεχνικό σημείο αναφοράς που λειτουργεί από μεγάλες αποστάσεις τόσο χάρη στο ύψος του όσο και χάρη στην σπληνική επένδυση του άνω άκρου, την οποία ζωντανεύουν οι ακτίνες του ήλιου, δίνοντας έτσι μια σχεδόν ρεαλιστική εικόνα στην συμβολική μορφή του οβελίσκου ως ηλιακή ακτίνα. Επικεντρώνει το βλέμμα σε ένα σημείο, εντυπωσιάζει με την δύναμη που του προσδίδει η ευθετηής μορφή και η μονολιθικότητα του και λειτουργεί ως σύμβολο νίκης, αφού τολμά να προκαλεί την βαρύτητα και να επιτίθεται θριαμβευτικά στην απόλυτη οριζοντιότητα του τοπίου.

Τόσο η πυραμίδα όσο και ο οβελίσκος είναι κατασκευές χωρίς κλίμακα —χωρίς στοιχεία θέασης που θα μπορούσαν να συσχετιστούν με το ανθρώπινο σώμα—, και η σχέση τους με τον άνθρωπο είναι σχέση απόστασης και υποταγής.

Η απόσταση του παρατηρητή από το έργο είναι καθοριστική για τον τρόπο αντίληψης της μορφής. Έχει υπολογιστεί ότι η καλύτερη θέαση μιας μορφής επιτυγχάνεται από απόσταση διπλάσια του ύψους της. Στην Αίγυπτο οι αποστάσεις είναι τεράστιες και η θέα ανεμψόστη. Έτσι, τα πολύ μεγάλα μεγέθη —ιδιαίτερα ύψους— ευνοούνται γιατί μπορούν να γίνουν αντιληπτά ως σύνολο. Και το αντίθετο όμως ισχύει: δεδομένου ότι το αρχιτεκτονήμα εμφανίζεται στον παρατηρητή ήδη από μεγάλη από-

κεντρικό αυτό διάδρομο κυκλοφορίας, ενώ το δάσος κίωνων εκατέρωθεν του διαδρόμου χάνεται βαθμιαία μέσα στο σκοτάδι. Στις σκιερές υπόστυλες αυτές αίθουσες με τις αμέτρητες και πυκνά διατεταγμένες κολόνες αναγνωρίζει κανείς επίσης την αίσθηση του αχανούς και του ατέρμονος που διαπιστώσαμε στο τοπίο.

Ο κεντρικός άξονας τονίζεται τέλος και από την συστηματική κλιμάκωση της οροφής που επιτείνει την προοπτική του βάθους αλλά και την αίσθηση μυστηρίου.

Οι άξονες και οι συμμετρίες που αυτοί δημιουργούν είναι βασικά στοιχεία της φαραωνικής αρχιτεκτονικής και δημιουργούν κλειστές μορφές, σε αντίθεση προς τις ανοικτές που κυριαρχούν στο Αιγαίο. Στις κλειστές μορφές κυριαρχεί η κανονικότητα, η ομοιογένεια, η πειθαρχία και η γεωμετρικότητα. Το πνεύμα του «περίπου» που επικρατεί στο Αιγαίο εδώ γίνεται πνεύμα της «ακρίβειας» και οι διαφορές των δυο συστημάτων — κλειστών, ανοικτών — είναι διαφορές κοσμοθεωρίας και τρόπου ζωής.

Ο άνθρωπος έχει την τάση να αντιλαμβάνεται το περιβάλλον με μια τάξη. Μια οργανωτική τάξη που αποδίδει έναν ρυθμό στα στοιχεία του περιβάλλοντος. Ο ρυθμός βασίζεται στη διαδίκη σχέση θέσης-άρσης. Στη μουσική, για παράδειγμα, θα ήταν κτύπος-παύση. Στην αρχιτεκτονική τον ρυθμό τον δίνει η σχέση μάζας-κενού. Μια σχέση που συμπαρασύρει κι άλλες δυαδικές κα-

14. Στις σκιερές υπόστυλες αίθουσες με τις αμέτρητες και πυκνά διατεταγμένες κολόνες κυριαρχεί η αίσθηση του αχανούς και του ατέρμονος.

σταση, οι μορφές πρέπει να έχουν μεγάλα μέγεθος για να αναγνωριστούν και να υπάρξουν ως οντότητες.

Διαδοσιμό εκφράζουν και τα μεγάλα θρησκευτικά συγκροτήματα ναών του Νέου Βασιλείου. Το συγκρότημα περιλείεται από τείχος, το οποίο οριοθετεί και διαχωρίζει δύο κόσμους: των μυημένων και των αμύητων. Ένας επιβλητικός Πυλώνας προσδιορίζει το σημείο επικοινωνίας τους αλλά και υποβάλλει την ψυχική διάθεση της επικοινωνίας αυτής. Η πλευρά του τείχους που περιλαμβάνει την πύλη εισόδου υψώνεται πέραν των πλευρικών. Έτσι αποσπάζεται από την έννοια του «περιβόλου» και ορθώνεται κατακόρυφα σαν ένα απαγορευτικό προπέτασμα. Οι κεκλιμένες πλευρές του του προσδίδουν σταθερότητα και επιτείνουν την προοπτική προς τα άνω, τονίζοντας ακόμη περισσότερο την αίσθηση του απόιακρου.

Η ίδια η πύλη έχει τεράστιες διαστάσεις και πλαισιώνεται από όμοιους πυλώνες που υπογραμμίζουν την δυαδικότητα και ορίζουν έναν απόλυτο άξονα, τόσο σε κάτοψη όσο και σε όψη. Στην όψη ο κατακόρυφος άξονας υποβάλλει το αίσθημα της ευστάθειας και της απόλυτης ισοροπίας γιατί ισοδυναμεί με την βαρύτητα. Στην κάτοψη ο άξονας ορίζει κίνηση: η πύλη αποτελεί την αρχή μιας ευθυγραμμίας πορείας απόλυτα προσδιορισμένης και επικεντρωμένης, χωρίς παρεκκλίσεις και παραλλαγές, αφού ο προσορισμός είναι ένας και μοναδικός, όπως ένας είναι ο Φαραώ. Στον κεντρικό αυτόν άξονα έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση με τις υπερμεγέθεις κιονιστοειδείς που τον πλαισιώνουν και τον υποβλητικό φωτισμό που θα πρέπει να υπέβαλλε ένα εντονότατο αίσθημα μυστηρίου: το φως που έσπελναν από ψηλά οι φεγγίτες φωτίζε μόνο τον

15. Στην αιγυπτιακή τέχνη τα θέματα εκτείνονται παρατακτικά, σε επάλληλες ζώνες, που, όπως και του τοπίου, δεν έχουν αρχή και τέλος.

ταστάσεις, όπως θετικό-αρνητικό, ενεργητικό-παθητικό.

Στην αιγυπτιακή αρχιτεκτονική προεξάρχουν τα πλήρη από τα κενά. Η μορφολογία των κτισμάτων απορρέει από την μονολιθικότητα της κατασκευής, είναι εξάλλου αρχιτεκτονική της πέτρας. Στην αιγαιακή αρχιτεκτονική συμβαίνει το αντίθετο: τα κενά υπερτερούν — και αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα πλήρη να δρουν εντακτικότερα. Ό,τι στην αιγυπτιακή αρχιτεκτονική εξασφαλίζει η μάζα, στην αιγαιακή το επιτελεί η τεκτονικότητα, η εμφανής δηλαδή επενέργεια των δυ-

νάμεων (π.χ. οι ξύλινοι στύλοι και οι δοκοί στήριζουν το οικοδόμημα, και αυτό τους φαίνεται). Οι κίονες στην Αίγυπτο μμούναν την φύση και οι γνωστοί φυτομορφικοί τύποι έχουν σαφή συμβολική σημασία. Εδώ ο συμβολισμός επισκιάζει την τεκτονικότητα. Οι κίονες αυτοί είναι μορφές α-τεκτονικές, γιατί, παρόλο που το στέλεχος δείχνεται σε ένταση με τις νευρώσεις ευθυτενείς, το κινούνταρο σε μορφή άνθους δεν μπορεί λογικά να συγκρατήσει βάρη, ενώ ο μικρός άβακός, που από μακριά πολλές φορές δεν φαίνεται, απομονώνει τον κίονα από την δοκό δημιουργώντας την εντύπωση ελεύθερου στύλου. Ο ανθός ενός φυτού εξάλλου δεν μπορεί παρά να είναι μια ελεύθερη κατάληξη. Το αποτέλεσμα εντούτοις είναι αρμονικό, κι αυτό οφείλεται στην πυκνή, ρυθμική παράταξη των κίωνων, που ως πλήρεις μάζες υπερτερούν των διακένων, έτσι που οι δοκοί να χάνουν το βάρος τους φαινομενικά.

Όσα σύντομα εκθέσαμε για την μορφοπλαστική δύναμη του τοπίου στην αρχιτεκτονική θα μπορούσαμε εύκολα να το επεκτείνουμε και στην τέχνη γενικότερα. Ανάλογη αίσθηση χώρου συναντάμε, για παράδειγμα, στην ζωγραφική: στην αιγαιακή τέχνη κυριαρχεί η πολυμορφία, η ανθρωπίνη κλίμακα και η οικειότητα. Η σχέση φύσης, αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής είναι άμεση και αρμονική: σε χώρους κλειστούς με λίγα ανοίγματα οι εικόνες εκτείνονται δυναμικά από τον ένα τοίχο στον άλλον, υποτάσσοντας την αρχιτεκτονική στην δημιουργία μιας παροίσθησης ανοικτού χώρου, ενώ σε χώρους με πολλά ανοίγματα και έκδηλη την τεκτονικότητα υποτάσσονται αυτές στην αρχιτεκτονική, χρησιμοποιώντας τα δομικά στοιχεία – παραστάδες, κατώφλια, ανώφια – ως οδηγούς για την οργάνωση του θέματος.

Η θεματολογία αντλεί από ένα πλούσιο φάσμα πραγματικών και μη αντικειμένων και στην πολυμορφία αυτή αναγνωρίζουμε και πάλι την αρμονική συνύπαρξη μέρους και όλου. Οι καλλιτεχνικές συμβάσεις και ο συμβολισμός είναι ασφαλώς κύρια συστατικά της λειτουργίας της τέχνης για την εποχή αυτή, δεν γίνονται όμως ποτέ βασανιστικά αυστηρές και αφήγουν πάντα περιθώριο για την ατομική έκφραση του καλλιτέχνη. Οι ανοικτές μορφές σύνθεσης, οι ομαλές διαβαθμίσεις, οι ρευστές κυματιστές γραμμές των περιγραμμάτων είναι όλα στοιχεία του τοπίου που αναγνωρίσαμε και στην αρχιτεκτονική.

Στην Αίγυπτο η τέχνη λειτουργεί μέσα από τον ίδιο συμβολισμό και την διανοητικότητα που διακρίνει και την αρχιτεκτονική: η μνημειακή γλυπτική συσχετίζεται με τη μετέξω των κτισμάτων και του ίδιου του τοπίου και συμβάλλει στην εκτός κλίμακας αίσθηση του χώρου. Η ανάγλυφη γλυπτική αναπτύχθηκε χάρη στις ιδιότητες του φωτός που αναφέραμε πιο πάνω και, όπως και στη ζωγραφική, τα θέματα της εκτείνονται παρατακτικά, σε επάλληλες ζώνες διαφορετικού ύψους, ανάλογα με την σημασία τους, που, όπως και οι ζώνες του τοπίου, δεν έχουν αρχή και τέλος. Η αφηγηματική απλότητα των εικόνων είναι αποφασιστική και τα θέματα απεικονίζουν πολύ παρυσιαστικά την δύνα-

μη του καθημερινού κύκλου ζωής δίπλα σε εκείνη της υπέρτατης εξουσίας. Η τυποποίηση, ο συμβολισμός, η αφαίρεση είναι κι εδώ στοιχεία κοινά με εκείνη της αρχιτεκτονικής και οι αναφορές στο τοπίο αναγνωρίσιμες.

Σημ. Το κείμενο αυτό έγκρινε ως ανακοίνωση στην δημερίδα που διαγράφηκε η Επτανησιακή Γραμμάτεια Ελληνιστών με θέμα «Αγίαος Πολιτισμός και Αίγυπτος», στις 28 και 29 Ιουλίου 1994, στην Κέρκυρα.
Εκφράστηκαν τον φόβο Θ. Παπαρηγόπουλου για τις φωτογραφίες 7, 8, 9 και 13.

The Creative Power of Natural Environment

C. Palyvou

The natural character of each place evokes certain moods and a specific sense of space which, to a large extent, are reflected in the concept of space that the inhabitants adopt in their architecture. With this basic notion in mind we will investigate the creative power of natural environment in the Aegean and Egypt and its impact on the Minoan and Pharaonic architecture respectively. Time is the common denominator in both cases. However, owing to the fundamental difference of these two regions, their comparison will become especially interesting.

The main characteristics of the Aegean landscape, and by extension of Minoan architecture, is the unity through polymorphy and the human scale. The unifying element is light: the smooth gradations of light and shade and the unique atmospheric limpidly allow to each and every component of space to appear clearly, though keeping its relation with the entity. The human scale, the plethora of points of reference and the smooth gradations describe a composite but familiar space.

In Egypt polymorphy is replaced by duality and human scale by the infinite. The light intensifies the duality: strong and harsh, it creates sharp contrasts and favours abstraction, because it projects the basic forms only. River Nile is the unifying element: a perpetual source of life, a linear and one-way movement in a known, identical, restricted route. The river predisposes to passiveness, however it offers a sense of security and faith in the life-giving power of nature, which is easily transformed to a metaphysical one.

Symbolism is one of the most dynamic components of the Egyptian spirit – the product of the union of the natural and metaphysical world. In architecture it is the prevailing element, sometimes a goal in itself: the pyramid and the obelisk are not buildings but dynamic tectonic forms with clear and manifold symbolic reminders.

In Egyptian architecture mass predominates over void, in opposition to the Aegean one. What in Egyptian architecture is accomplished by mass, in the Aegean one is achieved by tectonics.

An analogous sense of space occurs in art: in Aegean painting the polymorphy, human scale and familiarity prevail as well as the open compositional schemes, smooth gradations and flowing, wavy outlines, which, as also in architecture, represent elements of the landscape. In Egypt art functions through the same symbolism and intellectuality also found in architecture. The representations are extended in array, in successive friezes which alike the landscape have no beginning or end. The typification, symbolism and abstraction are here as well as in architecture the main elements that have a direct reference to the landscape.

The spirit of «approximately» which predominates in the Aegean becomes a spirit of «precision» in Egypt, and the difference between the two systems – mass/void – implies in reality a difference in Weltanschauung and life-style.

Βιβλιογραφία

- Γιαννάκου, Π., *Η Ελληνική Γραμμή*, 1961, Αθήνα.
Κωνσταντίνου, Α., *Στοιχεία Αρχιτεκτονικής*, 1976, Αθήνα.
Lloyd, S., Müller, H.W., *Ancient Architecture*, 1980, Μόδνο.
Μαζελ, Π.Α., *Η Αρχιτεκτονική ως Τέχνη*, 1985, Αθήνα.
Mumford, L., *The City in History*, 1961, Νάυκ.
Stevenson Smith, W., *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, 1981, Νέα Υόρκη.
Tarnoules, T., «Greek Concepts of Space as Reflected in Ancient Greek Architecture», στο *Concepts of Space*, Indira Gandhi National Centre for the Arts, 197-172.